

संस्कृती मंथनासाठी महाकुंभ

भारताच्या प्राचीन किंवा सनातन संस्कृतीचे प्रतिक असलेल्या महाकुंभपर्वाला प्रयागराज इथे झालेली सुरुवात म्हणजे संस्कृतीच्या पाऊलखुणा जपण्याचे एक मोठे पर्व ठरते. मकरसंक्रांतीच्या महत्त्वाच्या मुहूर्तावर प्रयागराजच्या त्रिवेणी संगमावर दीड ते दोन कोटी भाविकांनी स्नान केले. पुढच्या पंचेचाळीस दिवसांत किमान पंचेचाळीस कोटी लोक या महाकुंभपर्वात सामिल होतील, असा अंदाज व्यक्त झालेला आहे. तब्बल १४४ वर्षांनी आलेल्या या महाकुंभपर्वाची संधी साधण्यासाठी नक्कीच मोठी गर्दी होईल यात काही शंका राहत नाही. जमुना, गंगा, सरस्वतीच्या त्रिवेणी संगमावरचे महास्नान म्हणजे संस्कृतीचे सर्वात मोठे संवर्धनच म्हणावे लागते. कदाचित जगातील हा एकमेव असा भक्ती, श्रद्धा किंवा निष्ठेचा असा उपक्रम ठरतो की, ज्यामध्ये इतक्या प्रचंड प्रमाणावर लोक सहभागी होतात आणि त्या सर्वांची व्यवस्थामुद्धा हा एक विक्रम निर्माण करणाराच असतो. आजच्या विज्ञान तंत्रज्ञान युगामध्ये अशा महाकुंभपर्वाची आवश्यकता आहे का, असा तितकाच भोळाभाबडा प्रश्न विचारला जाऊ शकतो. परंतु जेव्हा जगातल्या सगळ्या संस्कृती लयाला जातात, पण भारतीय संस्कृती टिकून राहते. जगावर अनेक प्रकारची संकटं येतात. पण भारतीय समाजव्यवस्था बळकट राहते. एखाद्या वटवृक्षाची मूळ ही खोल जमिनीवर जितकी गाडलेली असतात तितक्याच त्याच्या पारंब्यासुद्धा फोफावलेल्या असतात. तसाच काहीसा प्रकार भारतीय संस्कृती आणि हिंदूधर्माच्या बाबतीत म्हणता येईल खरे तर या महाकुंभात कोणत्याही धर्मसंप्रदायापेक्षाही त्रिवेणी संगमावरच्या स्नानाला दिले जाणारे महत्त्व वैशिष्ट्यपूर्ण ठरते. जरी अनेक साधूंचे वेगवेगळे आखाडे किंवा त्यांच्या श्रद्धा निष्ठांमध्ये फरक असला तरी 'गंगामैथ्या की जय' किंवा 'हर हर महादेव' म्हणत संस्कृती शक्तीचा महासागरच तिथे लोटलेला पाहायला मिळतो. विज्ञान तंत्रज्ञानाने जरी प्रगती केलेली असली तरी आत्मिक समाधान किंवा मनःशांतीसाठी अनेकांना ही सनातन संस्कृतीच शाश्वत वाटते. आपापले व्यवहार किंवा निहित कर्म म्हणजेच नोकरी व्यवसाय धंदा या सगळ्या गोष्टी करून मन, शरीर आणि सृष्टी याचाही एक त्रिवेणी संगम या कुंभपर्वांमध्ये अनुभवता येत असतो.

अमृतकुंभाचे महत्त्व

अनेक शतकांची परंपरा असलेल्या या महाकुंभाचा मूळ उद्देश खूप उदात्त स्वरूपाचा आहेच, समुद्रमंथनातून निघालेले अमृत देव घेऊन जात असताना ते अमृतकुंभ प्रयागराज उजैन, त्र्यंबकेश्वर, नाशिक, हरिद्वार या चार ठिकाणी ठेवले गेले तिथे हे कुंभमेळे भरत असतात. प्राचीन काळी देशाच्या विविध भागांतील साधूसंत दर बारा वर्षांनी कुंभमेळ्याच्या निमित्ताने एकत्र येत असत. त्यानिमित्ताने एक मोठी विद्वानांची चर्चा, बैठक होत असे. गेल्या बारा वर्षांत संस्कृती, धर्म, देश, या सर्व स्तरावर काय परिस्थिती आहे. कालानुरूप कोणते बदल, सुधारणा आवश्यक आहेत. समाजाला अधिकाधिक आत्मनिर्भर करण्याच्यादृष्टीने आणि श्रद्धा, निष्ठा अधिक बळकट करण्याच्या दृष्टीने कोणत्या गोष्टींची आवश्यकता आहे याचा विचार केला

जात असे. अनावश्यक घुसलेल्या चालीरीती बंद करणे, धर्मसंस्कृतीचा गैरफायदा घेणाऱ्यांना पायबंद घालणे, या सर्वांवर अत्यंत सखोल विचारविमर्ष या कुंभमेळ्यातून होत असे. स्वाभाविकपणे पुढच्या बारा वर्षांत धर्मसंस्कृती किंवा देश समाजव्यवस्थेची दिशा काय असावी याचाही निर्देश त्यातून होत असे. आज मात्र ही विचारमंथनाची प्रक्रिया जवळपास पूर्ण बंद पडलेली दिसते. खरे तर आज प्रचंड वेगाने बदलणाऱ्या विज्ञान तंत्रज्ञान युगात समाजाला शाश्वत सुखाचा किंवा आत्मनिर्भरतेचा मार्ग दाखवण्यासाठी तितक्याच मोठ्या आत्मचिंतनाची आवश्यकता आहे. आज पाश्चात्यांचे केले जाणारे अनुकरण, विज्ञान युगाच्या नावाने कुटुंब व्यवस्थेला बसत असलेले तडाखे त्यातून एकूण समाजव्यवस्थेपुढे उभे राहिलेले प्रश्न या सान्यांचाच गांभीर्यनि विचार करण्याची वेळ आलेली आहे. समाजातला वाढता हिंसाचार, व्याभिचार, भ्रष्टाचार या सर्वांबाबत सातत्याने मूलभूत स्वरूपाचे मार्गदर्शन होण्याची आवश्यकता आहे. व्यक्ती, समाज, कुटुंब या सगळ्यांना उपयुक्त ठरेल अशा प्रकारच्या विचार आणि संस्कारांची प्रत्यक्ष अंमलबजावणी कशी होईल हे पाहिले जाणे तितकेच महत्त्वाचे ठरते. विविध संप्रदायाच्या साधूसंतांनी भारतीय समाजव्यवस्थेला एकसंध ठेवण्यासाठी संस्कृती, परंपरा किंवा धर्माचा आधार कोणत्या दृष्टीने महत्त्वाचा आहे हे आपल्या अनुयायांना पटवून दिले पाहिजे.

व्यवस्था आणि आस्था

या कुंभमेळ्याविषयी देशभर उत्सुकता तर असतेच. परंतु जगातल्या अनेक भागांतून येणाऱ्या परदेशी लोकांसाठी सुद्धा ते फार मोठे आकर्षण असते. केवळ नदीतल्या स्नानाकरीता इतक्या श्रद्धेने आणि निष्ठेने एवढी प्रचंड गर्दी व्हावी हे त्यांच्यासाठी आश्चर्य असते. ज्या भारतीय संस्कृतीने नदीला आपली माता मानलेले आहे, त्या नदीविषयीचा हा कृतज्ञता भाव म्हणजेच नकळतपणे आत्मशुद्धीच्या दिशेने केलेला प्रवास ठरतो. नदी किंवा गंगा स्नानाने केवळ शरीर स्वच्छ होत नाही. परंतु मनात साचलेला मळ नाहीसा करण्याचे काम यातून सुरू होते. सगळ्यांनाच या कुंभमेळ्याला उपस्थित राहता येत नाही तरीदेखील दीडशे कोटी लोकसंख्येपैकी चाळीस पंचेचाळीस कोटी लोक जर तिथे हजेरी लावत असतील तर एकूण लोकसंख्येच्या २५ टक्के लोकांनी संस्कृती संवर्धनाच्या कार्यात खारीचा वाटा उचललेला असतो. परंतु मनाच्या समाधानासाठी आणि एकूणच आपल्या आयुष्याला समृद्ध करण्यासाठी अशा प्रकारच्या उपक्रमांचा लाभ होत असतो. हीच भावना कायम ठेवून अगदी रोज घरी केल्या जाणाऱ्या स्नानाच्यावेळी सुद्धा 'गंगे चैव यमुने चैव' म्हणत त्याच पावित्र्याचा लाभ घेण्याचा प्रयत्न केला जातो. एकूणच कुंभमेळ्याचा विचार करताना तो सामाजिक आणि सांस्कृतिक अभिसरणाचा सर्वात मोठा पर्वकाळ ठरत असतो यात काही शंका नाही. आज प्रयागराज इथे ज्या पद्धतीची व्यवस्था उभी केली आहे. ती पाहिल्यावर व्यवस्था आणि तिथे येणाऱ्यांची कुंभविषयीची आस्था अधोरेखित होते. भारताच्या एकूणच व्यापक विश्वकल्याणाच्यादृष्टीने हा कुंभमेळा खऱ्या अर्थाने आयुष्य जगणाऱ्यांना जागवण्याचे काम करतो.